

İRAN'A YÖNELİK YAPTIRIMLARIN KALDIRILMASININ TÜRKİYE EKONOMİSİNE MUHTEMEL ETKİLERİ

İktisadi Araştırmalar Bölümü
Şubat 2016

İlker ŞAHİN
Uzman

İÇİNDEKİLER

1. YÖNETİCİ ÖZETİ	2
2. İRAN'IN NÜKLEER PROGRAMI	3
3. İRAN EKONOMİSİ	4
4. TÜRKİYE İLE İRAN ARASINDAKİ TİCARİ İLİŞKİLER	7
5. YAPTIRIMLARIN KALDIRILMASININ İKİLİ TİCARİ İLİŞKİLERE OLASI ETKİLERİ.....	11

1. Yönetici Özeti

İran'ın nükleer programı, Batılı ülkeler tarafından nükleer silaha sahip olma yolunda atılan bir adım olarak değerlendirilmiştir. İran'ın nükleer silah üretme kapasitesinin önüne geçmek amacıyla ABD ve AB ülkeleri tarafından 2012 yılından itibaren İran'a yönelik ekonomik ve finansal yaptırımlar uygulanmıştır. Bu kapsamda, İran'ın finansal varlıklarının dondurulması ve İran ile ikili ticari ilişkilerin durdurulması yönünde tedbirler alınmıştır. Rusya ve Çin başta olmak üzere bazı ülkeler ise yaptırımları tanımadıklarını ve İran'la ticari ilişkilerini sürdüreceklerini açıklamıştır. Bu gelişmeye karşın, İran ekonomisi yaptırımlardan olumsuz yönde etkilenmiştir.

Nisan 2012'de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesi olan ABD, İngiltere, Rusya, Çin ve Fransa'nın yanı sıra Almanya'nın (P5+1) da katıldığı bir heyet oluşturularak İran ile müzakere süreci başlamıştır. Temmuz 2015'te müzakereler neticesinde İran'ın nükleer programının silah elde etme kapasitesine ulaşmasını engelleyecek şekilde sınırlandırılması ve programın uluslararası kuruluşların denetimine açık olması karşılığında bu ülkeye uygulanan yaptırımların kaldırılması yönünde mutabakat sağlanmıştır. Ocak 2016'da, İran'ın nükleer silah edinme kapasitesinin ortadan kalktığına yönelik Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın verdiği raporun ardından nükleer program çerçevesinde İran'a uygulanan yaptırımların ABD ve AB tarafından kaldırıldığı açıklanmıştır. Ancak, ABD'nin insan hakları ihlalleri ve terörün finansmanına ilişkin olarak İran'a uyguladığı yaptırımlar halen devam etmektedir. Dolayısıyla ABD ve İran arasındaki ikili ilişkilerde henüz önemli bir iyileşme kaydedilmediği gözlenmektedir.

Küresel ekonomi açısından anlaşmanın en önemli sonucu; dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerinden birine sahip olan İran'ın enerji ihracatının önündeki engellerin kalkması olmuştur. Yaptırımların kaldırılmasıyla birlikte İran'ın 100 milyar USD civarında olduğu tahmin edilen finansal varlıklarına yeniden erişimi sağlanmış, İran tüm ülkelerle ticari ilişkilerini geliştirme imkanına da kavuşmuştur.

Önümüzdeki dönemde İran ekonomisinin gerek petrol gelirlerinin artması gerekse yabancı yatırımların ve iktisadi faaliyetin ivme kazanması paralelinde yüksek büyüme oranları yakalayacağı öngörülmektedir. İran'ın başta Almanya, Fransa ve İtalya olmak üzere AB ülkelerinden önemli tutarda yatırım çekmesi beklenmektedir. Yaptırımlar nedeniyle yurt içi talebin büyük ölçüde ertelendiği İran'da otomotiv, inşaat, makine, tekstil, hazır giyim, gıda ve kimya sektörlerinin güçlü bir performans sergileyeceği tahmin edilmektedir. Bu çerçevede, söz konusu sektörlerin yatırım ve ticaret açısından önemli fırsatlar sunduğu düşünülmektedir.

İran ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler sınır komşusu olunmasına karşın büyük ölçüde Türkiye'nin enerji ithalatına göre şekillenmektedir. 10 milyar USD düzeyindeki dış ticaret hacminin %50'sini İran'dan yapılan enerji ithalatı oluştururken, Türkiye'nin en önemli ihracat kalemleri olarak kıymetli metaller ile makine sektörü öne çıkmaktadır. Kısa vadede, bu ülkeye yönelik kıymetli metal ihracatının bir miktar azalacağı; makine, ana metal, otomotiv yan sanayi, gıda, tekstil ve kimya ihracatının ise artacağı değerlendirilmektedir. İnşaat faaliyetlerinin hızlanmasıyla birlikte demir çelik, boru ve inşaat malzemelerinde yaşanacak talep artışından Türkiye'nin pay alacağı düşünülmektedir. Otomotiv yan sanayi ürünlerinde de İran'a yönelik ihracatın yükselebileceği tahmin edilmektedir. Diğer taraftan, Avrupa ülkelerinin yanı sıra Çin, Hindistan, Güney Kore ve Japonya gibi ülkelerin bu alanlarda Türk firmaları üzerinde yoğun bir rekabet baskısı yaratması söz konusu olabilecektir.

Gelecek dönemde İran'da altyapı yatırımlarının artacağı, özellikle Orta Doğu ile Kuzey Afrika'da etkili olan Türk müteahhitlik firmalarının bu ülkede faaliyetlerini artırabilecekleri düşünülmektedir. Diğer taraftan, İran'da Çinli ve Rus taahhüt firmalarının aktif olduğu, teknik müşavirlik alanında ise Avrupa ve Japonya menşeli firmaların yoğunlukla faaliyet gösterdikleri göz önünde bulundurulduğunda, Türk müteahhitlik firmalarının yeni iş hacmi yaratma konusunda rekabet baskısı ile karşılaşabilecekleri tahmin edilmektedir.

İran'dan ülkemize gelen ziyaretçi sayısında da artış yaşanacağı öngörülmektedir. 2010 ve 2011 yıllarında 1,9 milyon İran vatandaşı Türkiye'ye gelirken, yaptırımların ülke ekonomisini olumsuz etkilediği 2012-2013 döneminde ziyaretçi sayısı 1,2 milyon kişiye gerilemiştir. İzleyen dönemde ise ziyaretçi sayısı yeniden artış eğilimine girmiş olup 2015 yılında 1,7 milyon kişiye ulaşmıştır. İran ekonomisinin güçlü bir büyüme performansı sergilemesinin yaratacağı gelir etkisiyle gelecek dönemde 1,9 milyonluk ziyaretçi rekorunun kırılacağı tahmin edilmektedir.

İran'ın kısa vadede ülkemizin ihracatı açısından fırsatlar doğurmasına karşın, orta ve uzun vadede otomotiv, demir-çelik ve çimento gibi sektörlerde Türkiye'ye rakip olabileceği de değerlendirilmektedir. Devlet desteğinin ve düşük enerji maliyetinin İran'a bu bakımdan önemli avantaj sağlayabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, yabancı yatırımların daha fazla oranda ülkede etkin olup bu süreci hızlandırması için yatırım ortamının önemli

ölçüde iyileştirilmesi gerekmektedir. Jeopolitik unsurlarla birlikte ele alındığında, bu yöndeki gelişmelerin Türkiye ve bölge ekonomisi üzerinde önemli yansımalarının olacağı düşünülmektedir.

2. İran'ın Nükleer Programı

İran'ın nükleer programı, başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin büyük itirazlarıyla karşılaşmış ve bu ülke ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin temel gündem maddesi haline gelmiştir. Nükleer program etrafında temellenen ve aslında daha geniş bir jeopolitik çerçeveyi kapsayan anlaşmazlıklar, İran'ı ekonomik ve siyasi olarak olumsuz etkilerken, çevre ülkelerde ve genel olarak Orta Doğu siyasetinde de belirleyici etken olmuştur.

İran, nükleer programının tamamen enerji üretimiyle ilgili barışçıl amaçlarla kurgulandığını ifade ederken, Batılı ülkeler barışçıl çalışmaların esas amacı gizlemek için kullanıldığını ve İran'ın asıl olarak nükleer silahlara sahip olmayı hedeflediğini iddia etmiştir. İran'ın teknik beceriler ve uranyum zenginleştirme çalışmaları bakımından programda belirli bir aşamaya gelmesinin ardından Haziran 2010'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde (BMGK) İran'a uluslararası yaptırımlar uygulanması doğrultusunda karar alınmıştır. İran'ın en önemli gelir kaynağı olan enerji ihracatını hedef alan bu yaptırımlar, ABD tarafından 28 Haziran 2012'de, AB tarafından ise 1 Temmuz 2012'de uygulanmaya başlanmıştır. Ülkeler bazında alınan ek önlemlerle daha da ağırlaştırılan yaptırımlar, İran'ın ülke dışındaki varlıklarının dondurulması ve finansal sistemden dışlanması gibi çok geniş çaplı uygulamaları içermiştir.

Yaptırımların devreye girdiği dönemde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesi olan ABD, İngiltere, Rusya, Çin ve Fransa'nın yanı sıra Almanya'nın (P5+1) da katıldığı bir heyet oluşturularak İran ile müzakere süreci başlamıştır.

2015 yılı Nisan ayı başında P5+1 ülkeleri ile İran arasında yürütülen müzakerelerde önemli ilerleme kaydedildiği ve bir çerçeve anlaşması üzerinde mutabakat sağlandığı ilan edilmiştir. Buna göre, 2 Nisan 2015'te İsviçre'nin Lozan kentinde yapılan görüşmelerde üzerinde uzlaşılan çerçeve anlaşması ile İran'ın nükleer programın silah edinme potansiyelinin önüne geçecek, ancak barışçıl enerji kullanma kabiliyetine engel olmayacak bir düzeye nükleer programın çekilmesi karşılığında bu ülkeye uygulanan yaptırımların kaldırılması karara bağlanmıştır.

Sağlanan mutabakat doğrultusunda, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nın kontrolünde Haziran 2015'in sonuna kadar İran'ın nükleer programla ilgili gerekli düzenlemeleri yapmasının ardından Temmuz ayında imzalanan nihai anlaşma ile yaptırımların kaldırılmasına karar verilmiştir. Ancak, yaptırımların tamamen kaldırılması için İran'ın taahhüt ettiği tüm düzenlemeleri yerine getirmesi ve nükleer silah edinme kapasitesinin ortadan kalkması koşul olarak ileri sürülmüştür. Bu süre zarfında İran'ın anlaşma şartlarını sağlayarak nükleer programını yalnızca enerji tedariki için kullanılabilir seviyeye getirmesinin ardından 16 Ocak 2016 tarihinde ABD ve AB İran'a uyguladığı ambargoyu kaldırma kararı almıştır. Küresel ekonomiye etkisi açısından anlaşmanın en önemli sonucu, dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerinden birine sahip olan İran'ın enerji ihracatının önündeki engellerin kalkması olmuştur. Bu çerçevede, İran'ın ilk etapta günde 500 bin varil, ilerleyen yıllarda ise daha fazla miktarda ilave ham petrolü üretip satabileceği öngörülmektedir. Ayrıca, İran'ın uluslararası bankalardaki fonları yeniden ülkenin kullanımına açılmıştır. Ancak, ABD'nin İran'a uyguladığı insan hakları ihlalleri ve terörün finansmanına yönelik yaptırımların halen yürürlükte olduğu ve ikili ilişkilerin henüz tam olarak iyileşmediği kaydedilmektedir.

İranlı yetkililer, yaptırımların uygulandığı dönemde dondurulmuş olan 100 milyar USD¹ civarındaki finansal varlıkların hemen İran'a yönlendirilmeyeceğini ifade etmektedir. Nitekim, bu tutarın İran'a transfer edilmesinin yurt içinde önemli enflasyonist baskı yaratabileceği belirtilmektedir. İlk etapta, merkezi yönetime ait olan 7 milyar USD'lik kısmın İran'a transfer edileceği ve proje finansmanında kullanılacağı dile getirilmektedir. Toplam tutarın, 38 milyar USD'sinin Merkez Bankasının uluslararası rezervlerini oluşturduğu, 50 milyar USD'sinin petrol gelirlerinin kaynak teşkil ettiği İran Ulusal Geliştirme Fonu'na (kamu yatırım fonu), 6 milyar USD'lik kısmının ise kamu şirketlerine ve bankalara ait olduğu tahmin edilmektedir. 2012 yılında uygulanmaya başlanan yaptırımların ardından İran'ın yurt dışındaki finansal varlıklarının önemli bir bölümünün Çin, Hindistan, Japonya, Güney Kore ve

¹ Bu konuda çok farklı rakamlar telaffuz edilmekte olup 50 ile 150 milyar USD arasında değişen meblağlar gündeme gelmektedir. ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, İran'ın serbest bırakılan finansal varlıklarının 50-55 milyar USD tutarında olduğunu, bir kısmının (20 milyar USD) Çin örneğinde olduğu gibi İran'ın alt yapı projelerinden kaynaklanan yükümlülüklerine karşılık olarak tutulduğunu ve kullanılamayacağını belirtmiştir. İranlı yetkililer ise, söz konusu tutarın 100 milyar USD civarında olduğunu ifade etmektedir.

Türkiye'de bulunduğu ifade edilmektedir. Bu dönemde İran'ın en fazla petrol ihraç ettiği ülke olan Çin'in bu konuda ön plana çıktığı belirtilmektedir.

3. İran Ekonomisi

78 milyon nüfusu olan İran, dünya petrol rezervlerinin %10,6'sına, doğalgaz rezervlerinin ise %16,8'ine sahiptir. Ekonomisi büyük ölçüde hidrokarbon kaynaklarına göre şekillenen ülkenin ihracat gelirinin yaklaşık %80'i petrol ve petrol ürünlerinden kaynaklanmaktadır.

İran'ın Makroekonomik Göstergeleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*	2016*	2017*
GSYH (cari fiyatlarla) (milyar USD)	396,7	464,0	564,5	583,2	380,3	416,5	396,9	416,2	447,0
Reel Büyüme (%)	2,3	6,6	3,8	-6,6	-1,9	4,3	0,8	4,4	4,0
Kişi Başına GSYH (USD)	5.420	6.241	7.511	7.673	4.941	5.353	5.048	5.237	5.566
TÜFE (%; yıllık ortalama)	10,8	12,4	21,5	30,5	34,7	15,5	15,1	11,5	8,3
Cari Denge (milyar USD)	9,5	27,3	59,4	23,5	26,5	15,9	1,6	5,5	8,4
Cari Denge/GSYH (%)	2,4	5,9	10,5	4,0	7,0	3,8	0,4	1,3	1,9
İthalat (milyar USD)	-	54,7	68,3	53,2**	48,8**	53,6**	-	-	-
İhracat (milyar USD)	-	83,8	130,5	83,9**	63,2**	73,9**	-	-	-

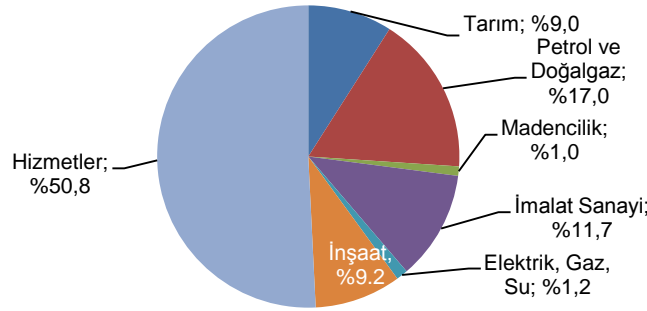
Kaynak: IMF World Economic Outlook Database, International Trade Center (ITC)

(*) Tahmin

(**) ITC tarafından diğer ülke verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

İran ekonomisinin %40'ı doğrudan devlet kontrolündedir, diğer %45'lik kısmı ise 'Bonyad'lar aracılığı ile dolaylı olarak devlet denetimi altındadır. Irak ile yapılan savaşta yakınlarını kaybeden ailelere yardım amacıyla kurulmuş olan vakıflara (Bonyad'lara) geniş vergi muafiyetleri, sübvansiyonlar ve işgücü destekleri sağlanmaktadır. Doğrudan veya dolaylı olarak devlete ait olmayan diğer ekonomik faaliyetler genelde muhafazakâr işadamlarının hâkimiyetinde olup bu alanda da devletin kontrol ve denetim sağlama kapasitesi yüksektir.

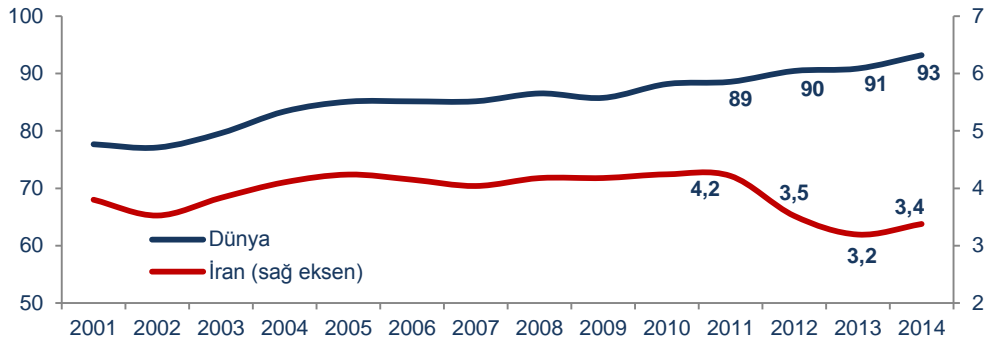
GSYH'de Sektörlerin Payı (2013)

Kaynak: İran Merkez Bankası

İran'ın GSYH'si içinde en büyük paya hizmetler sektörü sahiptir. Venezuela, Suudi Arabistan ve Kanada'nın ardından en fazla petrol rezervine sahip olan İran'da petrol ve doğalgaz sektörünün milli gelir içindeki payı ise, yaptırımların etkisiyle 2011'deki %25 düzeyinden 2013 yılında %17'ye gerilemiştir. Ülkenin yaptırımlar öncesinde günlük 4,2 milyon varil seviyesindeki petrol üretimi de yaptırımlarla birlikte 2013'te günlük 3,2 milyon varile kadar gerilemiştir. 2014 yılı itibarıyla, İran uygulanan ambargolara karşın 3,4 milyon varil/gün seviyesindeki petrol üretimiyle dünyanın en büyük 7. üreticisi konumundadır. 2014 yılında günlük 93 milyon varil olan küresel ham petrol üretiminin %3,6'sını İran gerçekleştirmiştir.

İran'da ve Dünyada Petrol Üretimi (milyon varil/gün)

Kaynak: U.S. Energy Information Administration (EIA)

Son Dönemdeki Ekonomik Gelişmeler

İran ekonomisinin İslam devriminden sonra küresel finans sistemine entegrasyonunun nispeten düşük olması küresel krizin yansımalarının daha sınırlı düzeyde gerçekleşmesine neden olmuş, ayrıca küresel krizin ardından petrol fiyatlarında yaşanan hızlı yükseliş ülke ekonomisini olumlu etkilemiştir. Ancak, nükleer program nedeniyle uygulanan yaptırımların devreye girmesi ile birlikte ekonomi 2012 yılında %6,6 oranında küçülmüştür. Ekonomideki daralma, kamu yatırımlarının desteğine rağmen 2013 yılında da devam ederek %1,9 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2014 yılında ekonomi kamu yatırımlarının öncülüğünde yeniden büyüme kaydetmiştir. Bu dönemde büyüme hızı %4,3 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında ise, devam eden ambargoların yanı sıra petrol fiyatlarındaki düşüşün etkisiyle ekonomik aktivite yeniden ivme kaybetmiştir. 2015 yılında IMF tarafından İran ekonomisindeki büyümenin %0,8 düzeyinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Ancak gerek IMF gerekse Dünya Bankası ambargoların kalkmasıyla birlikte düşük düzeylerde seyreden enerji fiyatlarına karşın İran ekonomisinin kayda değer ölçüde ivme kazanacağını öngörmektedir. Yakın dönemde revize edilen büyüme rakamlarına göre, yaptırımların ortadan kalkmasının ardından İran ekonomisinin dış ticaret kanalının yanı sıra özel tüketim ve yatırım harcamalarındaki artışla birlikte 2016-2018 döneminde Dünya Bankası tahminlerine göre %6, IMF tahminlerine göre ise %4 civarında büyüyeceği öngörülmektedir.

İran Ekonomisine İlişkin Reel Büyüme Öngörülerini (%)

	2015*	2016**	2017**	2018**
Dünya Bankası	1,9	5,8	6,7	6,0
IMF	0,8	4,4	4,0	4,2

Kaynak: Dünya Bankası, IMF

(*) Gerçekleşme tahmini

(**) Tahmin

Yaptırımların kaldırılmasının ardından İran ekonomisinde beklenen ivmelenmede mevcut hükümetin küresel ekonomi ile entegrasyona yönelik ılımlı tutumunun da destekleyici olacağı; bu çerçevede yabancı yatırımların da hız kazanacağı düşünülmektedir. Nitekim, müzakerelerin sürdüğü dönemde İran Merkez Bankası Başkanı'nın İran bankalarının küresel bankacılık sistemine yeniden entegrasyonunu temin etmek amacıyla yabancı bankacılık otoriteleri nezdinde girişimlere başladığı bilinmektedir. Ayrıca, uluslararası petrol üreticisi şirketlerin son dönemde İran'a ziyaretlerinin artması paralelinde önümüzdeki dönemde petrol sahalarının etkili biçimde işletilmeye başlayacağına yönelik beklentiler güç kazanmıştır.

İran, Dünya Bankası tarafında açıklanan 2015 yılına ait İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde 189 ülke arasında 118. sırada yer almaktadır. Yaptırımların uygulamada olduğu dönemde yatırımcıların korunması ve sınır dışı ticaret haricindeki diğer alt kalemlerde orta sıralarda yer alan İran'ın, yaptırımların kaldırılmasının ardından özellikle sınır dışı ticaret kaleminde iyileşme kaydedeceği tahmin edilmektedir. Yabancı yatırımları çekme konusunda gerek Orta Doğu'da gerekse gelişmekte olan ülkeler arasında halihazırda alt sıralarda yer alan İran'ın, önümüzdeki dönemde başta enerji sektörüne yönelik yatırımlar olmak üzere bu alanda diğer ülkelerden olumlu yönde ayrışması beklenmektedir. Bu gelişmelerin olumlu katkısı sayesinde İran ekonomisinin büyüme hızının Dünya Bankası tahminlerine uyumlu olarak %6 seviyelerine çıkması olası görünmektedir.

Seçilmiş Ülkelerde İş Yapma Kolaylığı Endeksi*

	İş yapma kolaylığı	İş kurma	Elektrik bağlantısına erişim	Gayrimenkul tescili	Krediye erişim	Yatırımcıların korunması	Sınır dışı ticaret	Sözleşmelerin uygulanması
BAE	31	60	4	10	97	49	101	18
Türkiye	55	94	36	52	79	20	62	36
S. Arabistan	82	130	24	31	79	99	150	86
Çin	84	136	92	43	79	134	96	7
İran	118	87	88	91	97	150	167	62
Hindistan	130	155	70	138	42	8	133	178
Pakistan	138	122	157	137	133	25	169	151
Irak	161	154	106	117	181	115	178	122
Libya	188	158	126	189	185	188	107	131

Kaynak: Dünya Bankası

(*) İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde, ülkeler 1'den 189'a kadar sıralanmaktadır; 1'inci sıra en yüksek performansı göstermektedir.

Ağırlıklı olarak Asya ülkelerine ihracat yapan İran'ın en büyük pazarı, yaptırımları tanımadığını açıklayan ve toplam ihracattan 2013 yılı itibarıyla %40 pay alan Çin olurken, bu ülkeyi %16,4 ile Türkiye, %15,9 ile Hindistan, %11 ile Japonya ve %8,8 ile Güney Kore izlemektedir. 2012 yılından itibaren finansal alandaki yaptırımlara bağlı olarak yaşanan ödeme zorlukları nedeniyle bu ülkelerle yapılan ihracata karşılık İran hükümetinin müteahhitlik hizmeti talep ettiği veya petrol haricinde mal ithal ettiği görülmektedir.

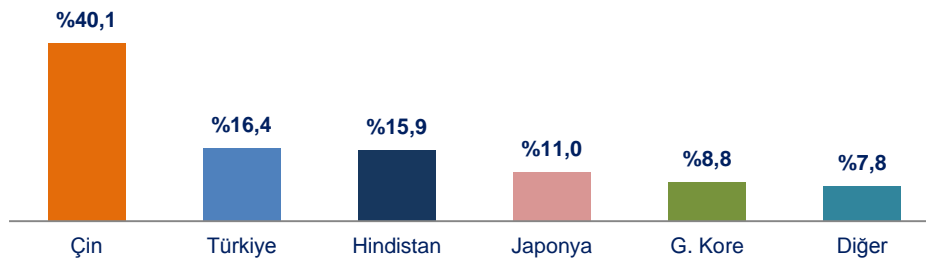
İran'ın İhracatının Sektörlere Göre Dağılımı

Milyar USD	2010	2011	2012*	2013*	2014*
Mineral yakıtlar, yağlar vb.	62,6	106,7	68,9	49,4	46,1
Plastik ve türev ürünleri	2,8	3,2	2,6	3,0	4,9
Organik kimyasallar	3,0	3,6	3,2	2,9	3,9
Meyve, sebze vb.	2,3	2,0	1,1	0,8	2,6
Diğer	13,0	15,1	8,2	7,1	16,4
Toplam	83,8	130,5	83,9	63,2	73,9

Kaynak: ITC

(*) Geçici verilerdir.

İran'ın İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı* (2013)

Kaynak: ITC

(*) 2014 yılına ilişkin olarak sağlıklı ülke dağılımına erişilememektedir.

İran'ın ihracatına kıyasla daha düşük düzeyde bulunan ithalatında makine, elektronik ekipman ve tahıl kalemleri ön sıralarda yer almaktadır. Son yıllarda altın ve kakao gibi alışılmadık dışındaki ürün gruplarında ortaya çıkan yüksek ithalat rakamlarının, büyük ölçüde yaptırımların etrafından dolaşmak için başvurulan yöntemlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Yaptırımların kalkmasıyla birlikte İran'ın ithalat hacminin de önümüzdeki dönemde yüksek oranlarda artacağı tahmin edilmektedir. Ancak, jeopolitik gelişmeler ve Suudi Arabistan ile dönem dönem tırmanan gerilimin İran'ın ekonomik performansına yönelik soru işaretleri yarattığı, bunun dış ticaret hacmindeki genişlemeyi sınırlandırabileceği değerlendirilmektedir.

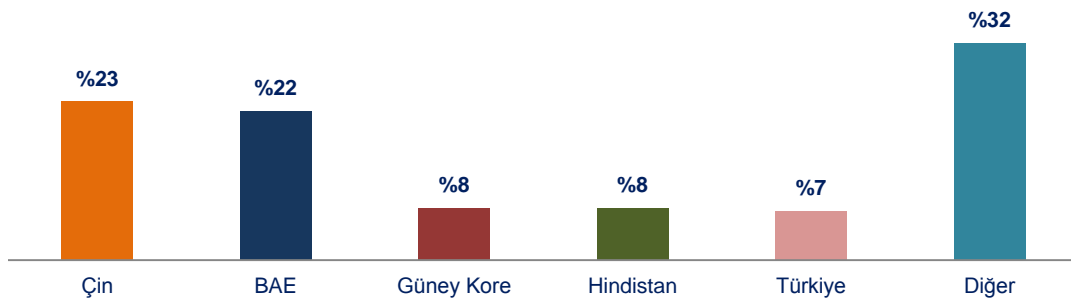
İran'ın İthalatının Sektörlere Göre Dağılımı

Milyar USD	2010	2011	2012*	2013*	2014*
Makineler, reaktörler, boylerler vb.	11,6	11,6	8,1	6,2	9,8
Tahıl	2,3	2,5	4,4	4,9	6,4
Elektronik ekipman	3,0	3,8	3,6	3,8	4,6
Demiryolu harici ulaşım araçları	2,5	2,9	2,4	1,5	3,8
Diğer	35,3	47,4	34,7	32,4	29,1
Toplam	54,7	68,3	53,2	48,8	53,6

Kaynak: ITC

(*) Geçici verilerdir.

2012 yılından itibaren özellikle Batı Avrupa ülkelerinin İran ile ticari ilişkileri belirgin biçimde sekteye uğramıştır. Yaptırımlar öncesinde İran'a en fazla ihracat yapan ülkeler arasında Almanya, İtalya ve Fransa yer almaktayken, yaptırımlarla birlikte Çin, BAE ve Güney Kore ülkenin en büyük tedarikçileri haline gelmiştir. ABD'nin yaptırımları kaldırmasının ardından benzer bir adım AB ülkeleri tarafından da atılmıştır. Bu gelişmeler ışığında, AB ülkelerinin de İran'a yönelik ihracatının hızlı bir şekilde artacağı öngörülmektedir. Nitekim, son dönemde Batılı ülkelerin İran'a yönelik ilgisinin önemli ölçüde arttığı izlenmektedir. İran Avrupalı uçak üreticisi Airbus'tan 160 adet uçak alabileceğini belirtirken, Avrupalı otomotiv üreticileri yatırım için İranlı şirketlerle ortaklık ön anlaşmaları yaptıklarını, İtalyan şirketler çelik ticareti ve yatırımını kapsayan anlaşmalar imzaladıklarını açıklamıştır.

İran'ın İthalatının Ünelere Göre Dağılımı (2014)

Kaynak: ITC

İran'da inşaat sektöründe yabancı müteahhitlik firmaları yoğunlukla faaliyet göstermekte olup bu alanda özellikle Çin, Rusya ve Güney Kore ön plana çıkmaktadır. Son dönemde Endonezya ve Malezya menşeli firmaların da sektörde varlık göstermeye başladığı kaydedilmektedir. İran'ın dış politika stratejisi paralelinde taahhüt projelerinde önemli ağırlığı olan Çin ve Rus firmalarının, bu konularını kısa ve orta vadede koruması beklenmektedir. Büyük projeleri gerçekleştirebilecek uzmanlığa sahip olmayan Rus firmalarının daha çok üçüncü ülkelerdeki taşeronlar ile birlikte çalıştığı ifade edilmektedir. Çin firmaları tarafından üstlenilen projelerde ödemeler petrol vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Teknik müşavirlik alanında ise; Alman, Avusturyalı, Fransız ve Japon firmalarının etkin olduğu görülmekle birlikte yaptırımların uygulandığı dönemde bu ülke firmalarının dahil olduğu projelerin sayısının azaldığı kaydedilmektedir. Önümüzdeki dönemde, AB ile Uzak Doğu menşeli inşaat firmalarının altyapı yatırımlarında ve petrol sevkiyatı için boru hatlarının inşasında İran'daki iş hacimlerinin artacağı tahmin edilmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde İran, Irak'ın yeniden imarı sürecinde önemli bir rol oynayan Türk müteahhitlik firmaları açısından da önemli bir cazibe merkezi olmaya adaydır.

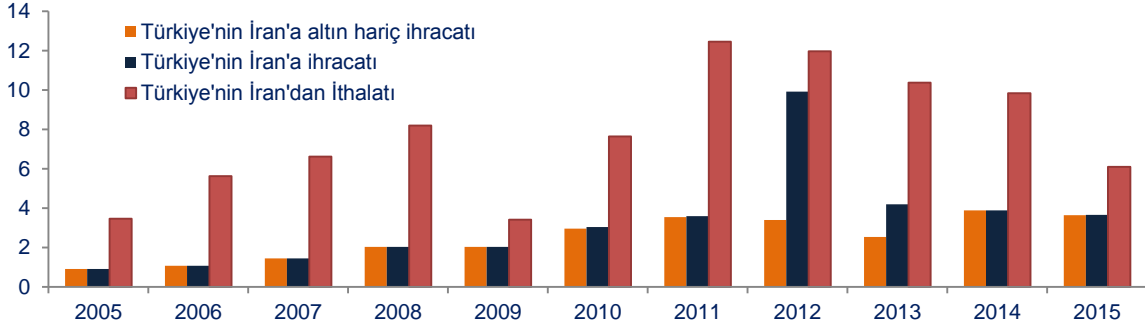
4. Türkiye ile İran Arasındaki Ticari İlişkiler**Dış Ticaret**

2010'dan bu yana iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi (Türkiye'nin altın ihracatı hariç) 10-15 milyar USD civarında seyretmiştir. Dış ticaret hacminin büyük bir kısmını İran'dan yapılan petrol ürünleri ithalatı oluşturmaktadır olup dış ticaret hacmi enerji fiyatları paralelinde şekillenmektedir. Nitekim, 2015 yılında 2014'e kıyasla ithalatta kaydedilen %38'lik düşüş, enerji fiyatlarının hızlı gerilemesinden kaynaklanmıştır. Bu doğrultuda iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi önemli ölçüde daralarak yıllık bazda 9,8 milyar USD seviyesine inmiştir. Petrol fiyatları mevcut

seviyelerdeki düşük seyri sürdürse bile yaptırımların kaldırılmasıyla birlikte Türkiye'nin İran'a ihracatının artış eğilimine gireceği, bu sayede de dış ticaret hacminin yükseleceği tahmin edilmektedir.

Türkiye ile İran Arasındaki Dış Ticaretin Seyri

(milyar USD)

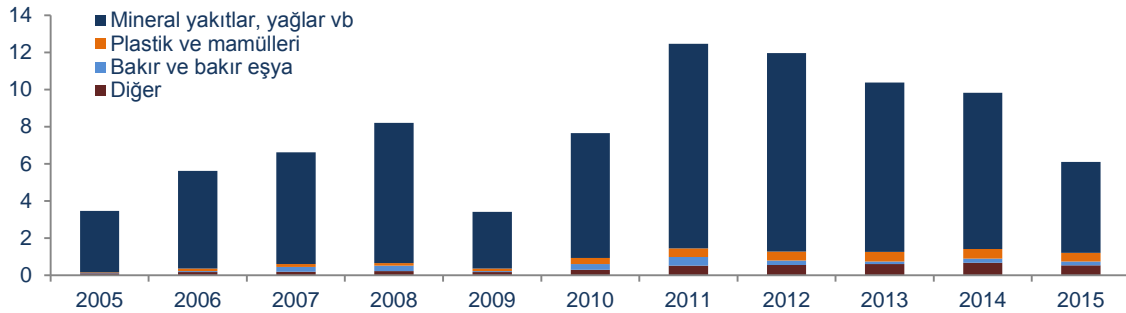

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin İran'dan yapılan ithalatının %80'i petrol ve doğalgazdan oluşmaktadır. Bu grubu, yıllık ithalat tutarı 500 milyon USD civarında seyreden plastik ve türev ürünleri takip etmektedir. Söz konusu iki kalem haricinde ithalatta öne çıkan bir başka grup bulunmamaktadır.

Türkiye'nin İran'dan Yaptığı İthalatın Kompozisyonu

(milyar USD)

Kaynak: ITC, TÜİK

2011 yılından beri Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği petrol miktarını azalttığı, buna karşılık Irak'tan aldığı petrol miktarını önemli ölçüde artırdığı görülmektedir. 2011 yılında %51 seviyesinde bulunan İran'dan ithal edilen petrolün toplam içindeki payı, 2015 yılının ilk 11 ayı itibarıyla %23'e düşmüştür.

Türkiye'nin Ham Petrol İthal Ettiği Başlıca Ülkeler

	Miktar (1.000 Ton)					Pay (%)				
	2011	2012	2013	2014	2015*	2011	2012	2013	2014	2015*
Irak	3.071	3.739	6.000	5.483	10.312	17	19	32	31	45
İran	9.287	7.561	5.256	5.195	5.111	51	39	28	30	23
Rusya	2.131	2.113	1.462	607	2.638	12	11	8	3	12
Suudi Arabistan	1.965	2.823	2.754	2.014	2.218	11	14	15	12	10
Kazakistan	1.186	1.414	1.545	1.525	563	7	7	8	9	2
Nijerya	0	397	478	1.719	531	0	2	3	10	2
İtalya	116	258	264	177	241	1	1	1	1	1
Diğer	336	1.180	795	758	1.053	2	6	4	4	5
Toplam	18.092	19.485	18.554	17.478	22.667	100	100	100	100	100

Kaynak: ITC, EPDK

(*) 2015 yılı verileri Ocak-Kasım dönemine aittir.

İran'dan boru hattıyla yapılan doğalgaz ithalatında ise, daha farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Hem ithalatın uzun vadeli sözleşmeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi hem de alternatif kaynak bulunmayışı nedeniyle İran'dan yapılan doğalgaz ithalatı 2015 yılına kadar yükselişini sürdürmüştür. Ocak-Kasım 2015 döneminde ise, İran'ın Türkiye'nin doğalgaz ithalatından aldığı payda az da olsa bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Rusya ile ilişkilerin son dönemde gerilmesi, Türkiye'yi doğalgaz temininde alternatif arayışlara itmiştir. Her ne kadar aksi yönde açıklamalar gündeme gelmiş olsa da, Rusya'dan yapılan doğalgaz ithalatının ilerleyen dönemlerde azalabileceği, İran'dan yapılan doğalgaz ithalatının ise yeniden artabileceği düşünülmektedir.

Türkiye'nin Doğalgaz İthal Ettiği Başlıca Ülkeler

	Miktar (milyon m3)					Pay (%)				
	2011	2012	2013	2014	2015*	2011	2012	2013	2014	2015*
Rusya	25.406	26.491	26.212	26.975	23.963	58	58	58	55	56
İran	8.190	8.215	8.730	8.932	6.954	19	18	19	18	16
Azerbaycan	3.806	3.354	4.245	6.074	5.574	9	7	9	12	13
Cezayir	4.156	4.076	3.917	4.179	3.517	9	9	9	8	8
Nijerya	1.248	1.322	1.274	1.414	1.071	3	3	3	3	2
Diğer	1.069	2.464	892	1.689	2.006	2	5	2	3	5
Toplam	43.875	45.922	45.270	49.262	43.086	100	100	100	100	100

Kaynak: ITC, EPDK

(*) 2015 yılı verileri Ocak-Kasım dönemine aittir.

İran'a yapılan ihracat, altın ihracatı hariç tutulduğunda, son dönemde yıllık bazda 3 milyar USD civarında seyretmekte olup 2010 sonrasında İran'ın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payında önemli bir dalgalanma gözlenmemektedir. 2015 yılında İran, Türkiye'nin Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkeleri arasında Irak ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin ardından en fazla ihracat gerçekleştirdiği üçüncü ülke olmuştur.

Türkiye'nin İran'a Yaptığı İhracat

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Altın Hariç İhracat (milyar USD)	0,9	1,1	1,4	2,0	2,0	3,0	3,5	3,4	2,5	3,9	3,6
İhracat (milyar USD)	0,9	1,1	1,4	2,0	2,0	3,0	3,6	9,9	4,2	3,9	3,7
Toplam İhracat İçindeki Payı	%1,2	%1,2	%1,3	%1,5	%2,0	%2,7	%2,7	%6,5	%2,8	%2,5	%2,5

Kaynak: TÜİK

Kıymetli metaller kalemi dışarıda bırakıldığında, İran'a yapılan ihracatta makine alt kalemi ilk sırada yer alırken, ihracatta belirgin bir sektörel yoğunlaşma bulunmamaktadır.

Türkiye'nin İran'a İhracatının Sektörlere Göre Dağılımı

Milyon USD	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 Dağılım
Kıymetli metaller	83	55	6.541	1.679	820	890	%24
Makine, reaktör, kazanlar	469	641	431	349	484	423	%12
Plastik ve türev ürünler	155	225	227	209	244	186	%5
Ağaç ve ağaç ürünleri	173	190	154	130	209	169	%5
Elektronik	134	195	167	144	164	158	%4
Tütün ve tütün ürünleri	20	40	101	113	133	133	%4
Sentetik ve suni lifler	68	101	123	91	95	120	%3
Otomotiv	135	188	186	73	108	99	%3
Çeşitli mamul eşya	5	6	19	25	44	93	%3
Metal Eşya	102	166	116	107	116	90	%2
Diğer	1.700	1.784	1.857	1.272	1.469	1.302	%36
Toplam	3.044	3.590	9.922	4.193	3.886	3.665	%100

Kaynak: TÜİK

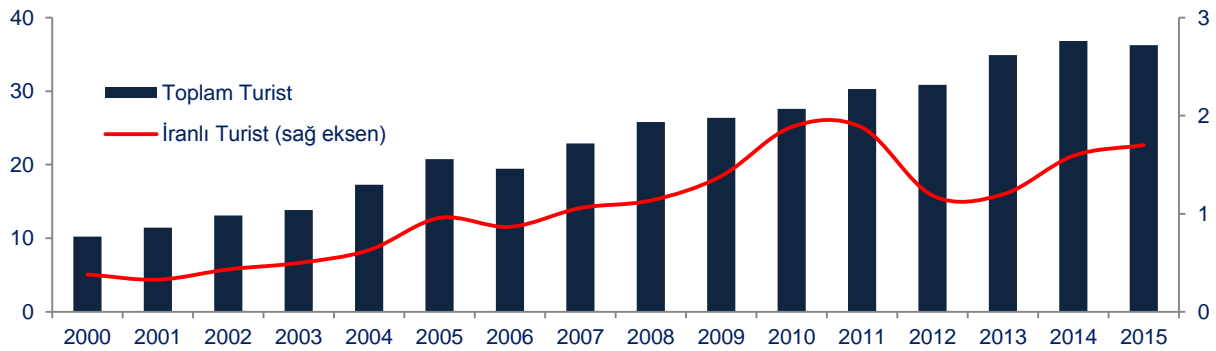
Türkiye ile İran arasındaki ticaretin sınır komşusu olmalarına rağmen yıllar itibarıyla arzu edilen düzeye ulaşamadığı görülmektedir. Bu nedenle, iki ülke arasındaki ticari ilişkileri petrol ve doğalgaz ticaretinin ötesine taşımayı ve çeşitlendirmeyi hedefleyen çalışmalar devam etmektedir. Bu doğrultuda, 29 Ocak 2014'te Türkiye ve İran arasında tercihli ticaret anlaşması imzalanmış olup anlaşma 1 Ocak 2015'ten itibaren yürürlüğe girmiştir. Türkiye-İran Tercihli Ticaret Anlaşması ile toplam 265 üründe (Türkiye'nin 140, İran'ın 125 ürünü) gümrük vergisi oranı karşılıklı olarak düşürülmüştür. Türkiye bazı tarım ürünlerinde İran için gümrük tarifesi indirimi yapmıştır. İran da kimya, plastik, ağaç ürünleri, tekstil, hazır giyim, ana metal, beyaz eşya ve elektronik sektörleri kapsamındaki birçok üründe tarife indirimine gitmiştir.

Turizm

2015 yılında Türkiye'yi ziyaret eden 36,2 milyon turistin 1,7 milyonunun İran'dan geldiği görülmektedir. İran, en fazla yabancı ziyaretçinin geldiği 6 ülkeden biri olurken, Orta Doğu ülkeleri içinde ziyaretçi sayısı bakımından ilk sırada yer almaktadır. İran'dan gelen turist sayısı incelendiğinde, yaptırımların henüz yürürlükte olmadığı 2010 ve 2011 yıllarında 1,9 milyon İranlının Türkiye'yi ziyaret ettiği, yaptırımların etkisiyle İran ekonomisinin zayıflaması paralelinde ise ziyaretçi sayısının azaldığı görülmektedir. Yaptırımların kalkmasıyla birlikte İran ekonomisinde büyümenin hız kazanacağı öngörüsü paralelinde Türkiye'ye gelen İranlı ziyaretçi sayısının da artacağı tahmin edilmektedir.

Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı

(milyon kişi)

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı

Ticaret Güzergâhı Olarak İran

Suriye ve Irak'ta etkili olan iç savaş koşulları, Körfez ülkelerine yapılan ihracatın güzergâhı bakımından Mısır'ın öne çıkmasına neden olmuştur. Ancak, son dönemde Mısır ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin seyrine bağlı olarak Türk firmaları bu ülke üzerinden yaptıkları taşımacılık faaliyetlerinde bir takım sıkıntılarla karşılaşmaktadır. Bu durum, Türk ihracatçıların Irak, Suriye ve Mısır'a alternatif olarak İran üzerinden Körfez ülkelerine ulaşmaya çalışmalarına neden olmaktadır.

Mevcut konjunktürde, karayoluyla çevre ülkelere yapılan ihracat açısından İran transit ülke konumuna ulaşırken, Gürbulak ve Esendere sınır kapıları da önemli birer geçiş noktası haline gelmiştir. Ancak, gümrük kapılarında tır geçişlerinde zorlukla karşılaşıldığı ve maliyeti artırıcı ilave yükümlülüklerin talep edildiği yönündeki haberler gündeme gelmektedir. Dönem dönem yaşanan bu sorunların giderilmesi amacıyla yetkili mercilerin girişimlerinin devam ettiği ifade edilmektedir.

5. Yaptırımların Kaldırılmasının İkili Ticari İlişkilere Olası Etkileri

Uygulanan yaptırımlar nedeniyle birçok ülke İran ile ticari ilişkilerini askıya almıştır. Öte yandan, İran'dan temin edilen petrol ve doğalgaza bağımlılığı yüksek olan Türkiye ve benzeri ülkelere yaptırımlarla ilgili olarak bazı muafiyetler tanınmıştır. Dolayısıyla, gerek döviz kurundaki değişimler gerekse petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle tutar ve miktar bazındaki gelişmeler birbirinden farklılık arz etse de, yaptırımların uygulandığı dönemde Türkiye'nin İran'dan yaptığı ithalattaki gerilemenin diğer ülkelere kıyasla sınırlı düzeyde kaldığı görülmektedir. Türkiye'nin İran'a yönelik ihracatı ise, kıymetli metaller kalemi hariç tutulduğunda, istikrarlı bir seyir izlemektedir. Altın hariç ihracatta 2013 yılında yaşanan gerilemenin, büyük ölçüde İran'ın yaşadığı ekonomik durgunlukla ilgili olduğu düşünülmektedir.

İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılmasının ardından Türkiye ve İran arasında, Irak örneğinde olduğu gibi hızlı bir ticaret hacmi artışı yaşanması ihtimali düşük görülmektedir. Irak'a kıyasla sanayisi çok daha gelişmiş durumda olan ve geniş çaplı bir yeniden imar ihtiyacı bulunmayan İran, Irak'tan bu bakımdan ayrılmaktadır. Yaptırımların kaldırılmasının ardından ticarete kaydedilecek ilerlemenin büyük ölçüde İran'ın güçlenmesi beklenen ekonomik performansından kaynaklanacağı tahmin edilmektedir.

Kısa Vadede Etkiler

Yaptırımların kaldırılması ile birlikte İran ekonomisinin itici gücünün dünya piyasalarına yeniden açılacak enerji sektörünün olacağı öngörülmektedir. Bu çerçevede, petrol ve doğalgaz çıkarımının yanı sıra hızlanacak altyapı faaliyetleri paralelinde inşaat sektörünün ön plana çıkacağı tahmin edilmektedir. İnşaat sektöründeki canlanmadan esas faydayı, ülkede halen faal olan Çinli ve Rus taahhüt firmalarının elde etmesi beklenmektedir. Bununla birlikte, İran'daki bu yeni durumun MENA bölgesinde güçlü referansları olan Türk müteahhitleri açısından da fırsatlar yaratabileceği düşünülmektedir.

Ambargoların kaldırılmasının ardından İran'ın üretimini artırmasıyla petrol fiyatlarındaki aşağı yönlü hareketin sürmesinin de Türkiye açısından olumlu olacağı, ülkemizin enerji faturasını daha da azaltacağı değerlendirilmektedir. Nitekim, yapılan analizlerde yaptırımların kaldırılmasının ardından petrol ihracatının hızlı bir şekilde artacağı tahmin edilmektedir. Bu gelişmeler ışığında, süregelen küresel arz fazlasına ve talebe ilişkin kaygılar nedeniyle düşük düzeylerde seyreden petrol fiyatları üzerindeki aşağı yönlü baskının artabileceği tahmin edilmektedir.

Önümüzdeki dönemde Türkiye'nin İran'a yönelik ihracatında makine, ana metal, otomotiv yan sanayi, gıda, tekstil ve kimyanın ön plana çıkan sektörler olacağı değerlendirilmektedir. İnşaat faaliyetlerinin artmasıyla birlikte demir çelik, boru ve inşaat malzemeleri başta olmak üzere ilgili pek çok kaleme yaşanacak talep artışından, Türkiye'nin de pay alacağı düşünülmektedir. Söz konusu ürün gruplarında bu ülkeye yapılan ihracatın Çin ve Hindistan gibi güçlü küresel rakiplerin varlığına karşın yükselmesi muhtemel görülmektedir. Otomotiv üretiminin 2014 yılında %46,7 artış kaydettiği İran, 1,1 milyon adet civarındaki üretimi ile Türkiye'nin ardından dünyada en fazla üretim gerçekleştiren 18. ülke olmuştur. İran kendi markasıyla üretim yapsa da pek çok girdiyi yurt dışından temin etmektedir. Bu çerçevede, önümüzdeki dönemde İran'a yönelik ihracatın doğrudan araç satışından ziyade otomotiv yan sanayii ürünlerinde önemli oranda yükselebileceği tahmin edilmektedir. Diğer taraftan, Avrupa ülkelerinin yanı sıra Çin, Güney Kore ve Japonya gibi ülkelerin bu alanda Türk firmaları üzerinde yoğun bir rekabet baskısı yaratabileceği düşünülmektedir.

İran'ın 100 milyar USD olduğu tahmin edilen yurt dışındaki finansal varlıklarının yeniden ülkenin kullanımına sunulması da son dönemde ön plana çıkan bir gelişme olmuştur. İran Merkez Bankası Başkanı, yaptırımların kaldırılmasının ardından Japonya ile Güney Kore'deki varlıkların Almanya ile BAE'ye transfer edildiğini açıklamıştır. Şubat ayı başında İran'ın söz konusu varlıklarının rezerv yönetimi kapsamında ve dış ticarete kullanılmak üzere üçüncü ülkeler vasıtasıyla Türkiye'ye de yollandığına ilişkin haberler gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde, önümüzdeki dönemde ikili ilişkilerde önemli bir sorun yaşanmaması halinde yurt içi piyasaların söz konusu fonlardan pay almaya devam edebileceği değerlendirilmektedir.

Orta ve Uzun Vadede Etkiler

İran ekonomisinin büyüme hızının kazanacağı ivme ile birlikte bu ülkeye yapılacak ihracatımızın orta vadede 10 milyar USD düzeyini aşabileceği ve İran'ın Türkiye'nin en önemli ihracat pazarlarından biri olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak, jeopolitik gelişmelerin iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin seyri açısından belirleyici olacağı değerlendirilmektedir.

Enerji ithalatına bağımlılığı yüksek olan Türkiye açısından İran sahip olduğu lojistik avantaj nedeniyle de enerji tedarikinde ön sıralarda yer almaktadır. Bir diğer önemli enerji tedarikçimiz olan Rusya ile son dönemde tırmanan gerilimin de Türkiye'nin enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ihtiyacını öncelikli hale getirdiği görülmektedir. Bu çerçevede, orta ve uzun vadede yatırımların kaldırılmasının etkisiyle İran ile ticari ilişkilerin güçlenme potansiyelinin olduğu bir ortamda, enerji tedarikinde İran'ın önemli bir alternatif haline gelebileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca, uzun vadede İran petrolünün ve doğalgazının AB ülkelerine ulaştırılmasında Türkiye'nin güzergah olarak da öne çıkabileceği düşünülmektedir.

Orta ve uzun vadede İran'da iktisadi faaliyetin ivme kazanmasının yaratacağı gelir etkisi paralelinde Türkiye'ye gelen İranlı ziyaretçi sayısının da artacağı ve 1,9 milyonluk ziyaretçi sayısı rekorunun kırılacağı tahmin edilmektedir. Ancak, jeopolitik gelişmelerin turizm faaliyetleri üzerinde zaman zaman olumsuz etkisinin olabileceği; turist sayısındaki ve turizm gelirindeki artışı sınırlandırabileceği öngörülmektedir.

İran'ın kısa vadede ülkemizin ihracatı açısından fırsatlar doğurmasına karşın, orta-uzun vadede otomotiv, demir-çelik ve çimento gibi sektörlerde Türkiye'ye rakip olabileceği de değerlendirilmektedir. Devlet desteğinin ve düşük enerji maliyetinin İran'a bu bakımdan önemli avantaj sağlayabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte, yabancı yatırımların daha fazla oranda ülkede etkin olup bu süreci hızlandırması için yatırım ortamının iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu yönde yaşanacak gelişmelerin, Türkiye ve bölge ekonomisi açısından önemli yansımalarının olacağı düşünülmektedir.

YASAL UYARI

Bu rapor Bankamız uzmanları tarafından güvenilir olduğuna inanılan kamuya açık kaynaklardan elde edilen bilgiler kullanılmak suretiyle, sadece bilgilendirme amacıyla hazırlanmıştır ve hiçbir şekilde finansal enstrümanların alım veya satımı konusunda tavsiye veya finansal danışmanlık hizmeti sağlanması olarak yorumlanmamalıdır. Bu raporda yer verilen görüş ve değerlendirmeler, hiçbir şekilde Türkiye İş Bankası A.Ş.'nin kurumsal yaklaşımını yansıtmamakta olup, raporu kaleme alan uzmanların kişisel görüş ve değerlendirmeleridir. Türkiye İş Bankası A.Ş. bu raporda yer alan bilgi, görüş ve değerlendirmelerin doğru, değişmez ve eksiksiz olması konusunda herhangi bir şekilde garanti vermemektedir. Türkiye İş Bankası A.Ş. bu raporda yer alan bilgilerde herhangi bir bildirimde bulunmaksızın değişiklik yapma hakkına sahiptir. Bu rapor ve içindeki bilgilerin kullanılması nedeniyle doğrudan veya dolaylı olarak oluşacak zararlardan Türkiye İş Bankası A.Ş. hiçbir şekilde sorumluluk kabul etmemektedir.

İşbu rapor üzerinde Bankamızın telif hakkı olup, Bankamızın yazılı izni alınmaksızın herhangi bir kişi tarafından, herhangi bir amaçla, kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz veya yayımlanamaz. Tüm haklarımız saklıdır.